

บทที่ ๓

การศึกษาคุณค่าวิจิตรศิลป์ของไทยของ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์

งานจิตรกรรมไทยซึ่งเขียนตกแต่งผนังโบสถ์วิหารมาตั้งแต่สมัยโบราณนั้นมีหลักฐานเหลืออยู่น้อยมาก เนื่องจากประเทศไทยอยู่ในเขตร้อนชื้น ความชื้นและพายุฝนก่อให้เกิดปัญหาแก่พื้นผนัง สภาพแวดล้อมเช่นนี้ไม่เหมาะกับการเขียนภาพแบบสีฝุ่นผสมกาวที่ชาวไทยใช้ ทำให้ภาพเขียนเกิดการกะเทาะหลุดร่อน ถ้าไม่ทำการอนุรักษ์แล้ว มรดกทางศิลปกรรมอันล้ำค่าที่บรรพบุรุษไทยได้มอบไว้ให้แก่คนรุ่นหลังคงจะต้องสิ้นสูญไปอย่างแน่นอน แต่นับเป็นนิมิตหมายที่ดีที่ยังมีอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ซึ่งเป็นผู้ที่รัก เข้าใจ และเห็นคุณค่าของจิตรกรรมไทย ได้ทำการคัดลอกภาพเหล่านั้นจากสถานที่ต่างๆ ไว้เป็นหลักฐาน ให้อนุชนรุ่นหลังได้ทำการศึกษาต่อมา

มูลเหตุแห่งการศึกษาคุณค่าวิจิตรศิลป์ของไทย

ความสนใจในศิลปะของไทยของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เริ่มตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๗๗ เมื่อท่านได้เดินทางไปเขียนภาพที่จังหวัดเชียงใหม่ และจังหวัดลำพูน ในครั้งนั้นนอกจากงานสร้างสรรค์ศิลปกรรมแล้ว ท่านยังได้รับมอบหมายจากศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ให้ทำการสกัดภาพศิลปวัตถุเพื่อนำมาใช้สอนนักศึกษาด้วย กล่าวได้ว่าเป็นครั้งแรกที่ท่านได้ทำการศึกษาแบบศิลปะของศิลปะของไทยอย่างเป็นระบบอีกด้วย

พ.ศ. ๒๔๘๔ เมื่อท่านได้เดินทางไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอินเดีย รพินทรนาถ ฐากูร ได้ปฏิรูปศิลปะโดยที่ให้นมโน้มใจชาวอินเดียมิให้ละทิ้งลักษณะประจำชาติ และใช้วิธีการส่งคนที่มีความรู้ความสามารถไปคัดลอกภาพเขียนที่มีคุณค่าตามแหล่งต่างๆ ของประเทศมาติดตั้งไว้ให้ศึกษากันอย่างใกล้ชิด ทำให้ท่านคิดว่า นักศึกษาศิลปะของประเทศไทยศึกษาศิลปะของชาติต่างๆ มากมาย แต่ไม่เคยรู้จักของดีในประเทศตนเอง ควรที่จะได้ทำการศึกษาคุณค่าศิลปะไทยอย่างจริงจัง เพื่อที่จะหาแนวทางสำหรับสร้างสรรค์งานศิลปกรรมขึ้นมาใหม่

การเดินทางไปอยู่ท่ามกลางแหล่งพุทธปัญญาี่เอง เสมือนเป็นการกระตุ้นให้ท่านมีความสนใจในศิลปะไทยมากยิ่งขึ้น

ออกคัดลอกและเผยแพร่จิตรกรรมฝาผนัง

เมื่อกลับมาถึงประเทศไทยในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านเกิดความต้องการอย่างแรงกล้าที่จะทำการคัดลอกจิตรกรรมฝาผนัง

โดยเริ่มต้นที่วิหารพระศรีศากยมุณี วัดสุทัศนเทพวราราม ด้วยภาพกนิษฐ กนิรี วัดสุวรรณาราม (อู่เออบางกอกน้อย ธนบุรี) ภาพเวสสันดรชาดก และภาพพุทธประวัติ*

ทั้งสามภาพนี้ท่านได้แสดงฝีมือของศิลปินชั้นเยี่ยมให้ประจักษ์ ด้วยการคัดลอกโดยการประมาณเอาจากสายตาไม่ใช้วิธีตีตารางแล้วขยายรูป หรือใช้กระดาษแก้วใสทาบบแต่อย่างใด"

เมื่อคัดลอกเสร็จ นำมาให้ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ดู ท่านกลับไม่พอใจ เพราะมีความเห็นว่า อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เป็นนักสร้างสรรค์ศิลปกรรมไม่ควรจะมาคัดลอก และอีกสาเหตุหนึ่งก็คือในเวลานั้นศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ยังไม่ได้ทำการศึกษาศิลปะไทยอย่างจริงจัง ท่านจึงยังไม่สนใจในจิตรกรรมไทย แต่ภายหลังท่านเห็นคุณค่าจนถึงกับกล่าวว่า "เขามี ๒ อย่าง"^๑ และสนับสนุนให้ทำต่อไป

ต่อมางานคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังได้รับการสนับสนุนจาก พ.ท.หลวงรณสิทธิพิชัย อธิบดีกรมศิลปากร โดยกรมศิลปากรได้ออกค่าใช้จ่ายให้ และเริ่มต้นงานคัดลอกที่วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดพุทธไสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ผลงานการคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังจากสถานที่จริงของท่าน ถูกนำออกแสดงครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๙๑ เมื่อศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ได้รับมอบหมายจากรัฐบาลไทยให้นำศิลปะไทยไปแสดง ณ สถานเอกอัครราชทูตไทย กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ^๒ เป็นเวลาหนึ่งเดือน ภายใต้ความอนุเคราะห์จากเอกอัครราชทูตดิเรก ชัยนาม ประกอบด้วยงานคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ จำนวนหลายชิ้น และของคนอื่นๆ พร้อมด้วยศิลปวัตถุโบราณและปัจจุบันของไทย นับเป็นครั้งแรกที่งานศิลปะของไทยทั้งเก่าและใหม่ได้เปิดเผยตัวต่อชาวต่างประเทศ

๑. ทั้ง ๓ ภาพนี้ ปัจจุบันตามไม่ได้

๒. เพื่อ หริพิทักษ์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๕

๓. เพื่อ หริพิทักษ์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๖

๔. ศิลป์ พีระศรี, "เพื่อ หริพิทักษ์", เพื่อ หริพิทักษ์..., ไม่ปรากฏเลขหน้า

ในการคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังของไทยนั้น จำเป็นต้องได้ผู้มีความสามารถสูงและเข้าใจในจิตรกรรมไทยอย่างลึกซึ้ง เพื่อจะได้แยกแยะฝีมือช่างได้ถูกต้อง ทั้งนี้เพราะจิตรกรรมฝาผนังของไทยที่ประดับอยู่ตามฝาผนังโบสถ์วิหารนั้น การจัดองค์ประกอบคล้ายกับจะพร่าไปหมด และมีหลายฝีมือ ทั้งฝีมือเอกและฝีมือที่รองลงไป

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เป็นผู้ที่มีคุณสมบัติครบถ้วนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้นท่านจึงสามารถทำการคัดเฉพาะภาพที่เด่น มีคุณค่า และสมบูรณ์ด้วยศิลปะออกมาให้บุคคลอื่นๆ แลเห็นคุณค่าในจิตรกรรมไทยได้เด่นชัดขึ้น

วันที่ ๑ - ๑๐ เดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ กรมศิลปากรจัดแสดงภาพคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา ซึ่งคัดลอกโดยอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เป็นครั้งแรกในประเทศไทย ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร ประกอบด้วยภาพคัดลอกในซุ้มปราสาทพระพรหม จำนวน ๒ ภาพ ภาพคัดลอกในซุ้มปราสาทศรีวิชัย มหาธาตุ จำนวน ๒ ภาพ ภาพคัดลอกจากตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์ จำนวน ๔ ภาพ และภาพเปรียบเทียบจากแหล่งอื่นๆ อาทิ ภาพคัดลอกในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม (อ.บางกอกน้อย ธนบุรี) ภาพคัดลอกจากวัดสุทัศน์เทพวราราม ภาพคัดลอกจากพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ภาพคัดลอกจากสมุทช้อย สมัยอยุธยา ฯลฯ

ในการแสดงคราวนี้ ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ได้เขียนบทความภาษาอังกฤษชื่อ "Thai Painting" ลงในสื่อบัตรและแปลเป็นภาษาไทยโดยพระยาอนุমানราชธน ชื่อ "ภาพจิตรกรรมไทย" ลงในวารสารศิลปากร ปีที่ ๖ เล่มที่ ๑ และ ๒ พ.ศ. ๒๔๙๕ ในบทความนี้ นอกจากท่านจะได้กล่าวแนะนำจิตรกรรมไทยแล้ว ท่านยังได้ยกย่องอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เอาไว้ว่าเป็นผู้ที่รักและรู้ค่าในศิลปะเก่าของไทย^๕

เดือนกรกฎาคมปีเดียวกันนั้น อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ได้เดินทางไปสำรวจภาพเขียนเมืองเก่า จังหวัดสุโขทัยท่านได้พบภาพเขียนเก่าที่วัดศรีชุม เป็นภาพเรือนปราสาทเขียนด้วยสีด่างกับสีดินแดงอยู่ในช่องผนังด้านทิศใต้มณฑป ห่างจากช่องแสงตรงพระพักตร์ด้านข้างพระประธานไปทางทิศตะวันตก ประมาณ ๑ เมตร นับเป็นภาพเขียนชิ้นสำคัญยิ่ง ท่านได้ทำการคัดลอกด้วยเส้นหมึกเอาไว้ด้วย^๖

ผลงานสร้างสรรค์ศิลปกรรมและผลงานคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังที่แสดงถึงความสามารถอันยิ่งใหญ่ทั้งสองแขนงของท่านก็ได้แสดงร่วมกัน ในคราวสัมมนาหัวข้อ "Traditional Cultures and Technological Progress in South-East Asia" ซึ่งจัดขึ้นในประเทศไทย ด้วยความอนุเคราะห์จาก South-East Asia Treaty Organization ตั้งแต่วันที่ ๒๗ มกราคม ถึงวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๑ ในส่วนของผลงานศิลปกรรมสร้างสรรค์ นอกจากผลงานของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ แล้วยังมีผลงานของศิลปินอีกหลายท่าน เช่น มีเชียม ยิบอินซอย (พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๕๓๑) เขียน ยิ้มศิริ (พ.ศ. ๒๔๖๕-๒๕๑๔) ไพฑูรย์ เมืองสมบูรณ์ (พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๕๕๒) จำรัส เกียรติก้อง (พ.ศ. ๒๔๕๙-๒๕๐๙) ทวี นันทขว้าง (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๕๓๔) สวัสดิ์ ต้นดีสุข (พ.ศ. ๒๔๖๘-๒๕๕๒) ชลุด นิมสมมอ (พ.ศ. ๒๔๗๒) มานิตย์ ภูอารีย์ (พ.ศ. ๒๔๗๔-๒๕๕๑) และชำเรือง วิเชียรเขตต์ (พ.ศ. ๒๔๗๔) เป็นต้น ฯลฯ^๗

พ.ศ. ๒๕๐๒ กรมศิลปากรจัดแสดงผลงานคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังของท่านและภาพถ่าย ณ หอศิลป์ กรมศิลปากร พร้อมทั้งตีพิมพ์หนังสือเรื่อง "คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง" เขียนโดยศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ถวายเป็นธรรมเนียมบรรณาการแด่พระภิกษุและสามเณร เนื่องในเทศกาลเข้าพรรษาโดยเปิดให้ภิกษุสามเณรเข้าชมตั้งแต่วันที่ ๒๔ - ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๒ โดยมีจุดประสงค์ที่จะให้พระภิกษุและสามเณรที่ได้เข้าชมในครั้งนี้ เห็นคุณค่าว่าภาพจิตรกรรมเหล่านั้นนอกจากจะเขียนขึ้นเพื่อประดับตกแต่งผนังโบสถ์วิหารแล้ว ยังมีจุดมุ่งหมายสำคัญที่จะให้ผู้ชมเกิดเลื่อมใสศรัทธาในพระบรมพุทธานุภาพ เมื่อเห็นคุณค่าแล้วจะเกิดความหวงแหนเอาใจใส่ดูแลรักษา^๘ และในปีเดียวกันนั้นเอง ได้มีการจัดแสดงผลงานดังกล่าวอีกครั้งหนึ่ง ณ หอศิลป์ กรมศิลปากร^๙

นับแต่ท่านเริ่มออกคัดลอกภาพจิตรกรรมฝาผนังจากสถานที่จริง และกรมศิลปากรได้นำออกแสดงเผยแพร่ต่อประชาชน ภิกษุ สามเณรหลายครั้ง ก่อให้เกิดความสนใจและตื่นตัวต่อศิลปะไทยยิ่งขึ้น สภาวิจัยแห่งชาติจึงให้ทุนอุดหนุนจำนวน ๑๖,๘๐๐ บาท แก่คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร ทำการวิจัยค้นคว้างานจิตรกรรมฝาผนังทางภาคเหนือของประเทศไทย แต่เนื่องจากงบประมาณมีน้อย จึงตกลงศึกษาค้นคว้าลักษณะพิเศษของงานจิตรกรรมฝาผนังที่มีอยู่ในจังหวัดนันทบุรี โดยมีมุ่งศึกษาวัดปราสาท, วัดชมภูเวก และวัดโพธิ์บางไธ อันเป็นแบบอย่างเฉพาะของสกุลช่างนันทบุรีเปรียบเทียบกับสกุลช่างท้องถิ่นอื่นๆ มีศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นหัวหน้า อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ และอาจารย์เขียน ยิ้มศิริ เป็นผู้ช่วย นายอังคาร กัลยาณพงศ์ เป็นผู้คัดลอกภาพจิตรกรรมฝาผนังภายใต้ความควบคุมของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์

๕. Silpa Bhirasri, "Thai Painting", Exhibition of Thai Painting. (Bangkok : Runnakorn, 1952), pp. 1-20

๖. สมพร อยุธยา, "วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย", วารสารศิลปากร ๖ เล่มที่ ๗ (๒๔๙๖), ๖๘-๗๓

๗. Exhibition of Thai Art on the Occasion of South Asian Round Table (Bangkok : Fine Art Department, 1958)

๘. ธนิต อยุธยา, "คำนำ", คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิพพร, ๒๕๐๒) หน้า ๓-๔

๙. ธนิต อยุธยา, การสัมมนาส่วนบุคคล, วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๒

๑๐. ธนิต อยุธยา, สารบาณภาพจิตรกรรมฝาผนังกรมศิลปากรจัดแสดง ณ หอศิลป์ กรมศิลปากร (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิพพร, พ.ศ. ๒๕๐๒)

การวิจัยเสร็จสิ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ภายหลังได้ตีพิมพ์ขึ้นเป็นหนังสือชื่อ “จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างนนทบุรี” เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๖” และได้นำภาพคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังเฉพาะวัดปราสาท แสดงให้ประชาชนได้ชมเปรียบเทียบกับจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี ในการแสดงศิลปกรรมแห่งชาติครั้งที่ ๑๓^{๑๑}

นอกจากนี้ท่านยังได้ทำการคัดลอกภาพจิตรกรรมฝาผนังจากวัดเจติยเจ็ดแถว อำเภอศรีสังขาลย์ จังหวัดสุโขทัย วัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี ภาพพระบรรพต จากอำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่^{๑๒} และคัดลอกสมุดไตรภูมิฉบับธนบุรีจากหอสมุดแห่งชาติด้วย^{๑๓} ฯลฯ

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ กับการบูรณปฏิสังขรณ์ศิลปกรรม

ขณะที่อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ทำการคัดลอกภาพเพื่อเป็นหลักฐานงานศิลปะสำคัญของชาติอยู่นั้น จิตรกรรมฝาผนังที่ขาดการดูแลรักษา ก็สูญสลายไปตามสภาพกาลเวลาและสภาพธรรมชาติ ท่านตระหนักถึงความสูญเสียดังกล่าว และเห็นว่าจะไม่ทันเหตุการณ์จึงได้นำเรื่องไปปรึกษากับศาสตราจารย์ศิลปะ พีระศรี แล้วส่งเรื่องไปที่ยูเนสโก ได้ ดร.คอลลัน มาตรวจและนำเศษปูนที่เกาะเกาะไปวินิจฉัย

หลังจากนั้น อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ จึงได้เริ่มต้นทำการศึกษาค้นคว้า และทดลองการใช้น้ำยาเคมีรักษาภาพจิตรกรรมฝาผนัง โดยได้ให้ความร่วมมือกับกรมศิลปากรดำเนินการรักษาภาพจิตรกรรมฝาผนังที่สำคัญๆ หลายแห่ง เช่น ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ ทำความสะอาดผนังชั้นสี่ ใช้น้ำยาเคมีรักษาภาพจิตรกรรมฝาผนัง ณ พระอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม จังหวัดเพชรบุรี โดยมีอาจารย์เสวต เทคนธรอม (พ.ศ.๒๔๗๔-) เป็นผู้ช่วย^{๑๔} ในปี พ.ศ. ๒๕๐๘-๒๕๐๙ ทำการรักษาภาพที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพฯ^{๑๕} ปี พ.ศ. ๒๕๐๙-๒๕๑๐ รักษาภาพที่พระอุโบสถวัดสุวรรณาราม (อ.บางกอกน้อย กรุงเทพฯ) และท่านยังให้ความร่วมมือทำการซ่อมภาพเขียนของบุคคลสำคัญ ซึ่งติดตั้งอยู่ ณ ราชบัณฑิตยสถานด้วย^{๑๖}

เมื่อศาสตราจารย์ศิลปะ พีระศรี สิ้นชีวิต ท่านเห็นว่าเพียงตัวคนเดียวไม่สามารถจะจัดการเรื่องใหญ่ขนาดนี้ได้ จึงส่งเรื่องคืนไปยังกรมศิลปากร

นอกจากนี้ ท่านยังได้ทำการบูรณปฏิสังขรณ์ศิลปกรรมอีกหลายอย่าง เช่น การบูรณปฏิสังขรณ์ธรรมาสน์ วัดวรจรยาวาส อ.ยานนาวา กรุงเทพฯ ผลงานที่สำคัญที่สุดในชีวิตของท่านคือ การบูรณปฏิสังขรณ์หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม (ธนบุรี)

ผลการศึกษาค้นคว้า

วิจัยศิลปะไทยของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์

๑. เป็นการกระตุ้นให้เห็นคุณค่าของศิลปะไทย
๒. เป็นผู้ชี้ให้นักวิชาการทั้งในและนอกประเทศให้เห็นคุณค่าในจิตรกรรมไทย
๓. เป็นคนแรกที่ได้ทำการคัดลอกเก็บหลักฐานเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังไว้ให้คงทนนานเท่านั้น อันเป็นประโยชน์แก่วงวิชาการ
๔. เป็นคนแรกที่ได้ลงมือทำการอนุรักษ์ศิลปกรรมที่มีค่าส่วนหนึ่งเอาไว้ จะเห็นได้ว่าท่านไม่ได้ทำงานอย่างนักประวัติศาสตร์ศิลปะเท่านั้น
๕. เกิดวิชา “วิจัยศิลปะไทย” ขึ้นที่คณะจิตรกรรม ประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยมีอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เป็นผู้ควบคุมการสอน
๖. ผลจากการศึกษาค้นคว้าวิจัยศิลปะไทยที่อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ได้ทำการมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๙ - ๒๕๑๔ ทำให้เกิดภาควิชาศิลปะไทยที่ คณะจิตรกรรม ประติมากรรม และภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
๗. ผลงานของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ส่งผลต่อการศึกษา และวงการศิลปะวัฒนธรรมของชาติ

๑๑. ศิลป พีระศรี, เพื่อ หริพิทักษ์ และเขียน ยัมศิริ, จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างนนทบุรี (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวิพร, ๒๕๐๖)

๑๒. “คำกราบบังคมทูลของพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินธิ์ รองนายกรัฐมนตรีในวันเปิดการแสดงศิลปกรรมแห่งชาติ ครั้งที่ ๑๓ ณ หอศิลป์ กรมศิลปากร”, บทความจากการแสดงศิลปกรรมแห่งชาติ (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคิวิพร, ๒๕๐๖) หน้า ๖๓-๖๔

๑๓. คู่มือของนายอนันต์ อยู่โพธิ์ อธิบดีศิลปากร “สมบัติศิลปะจากบริเวณเขื่อนภูมิพลของกรมศิลปากร” (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๕) ก-ข.

๑๔. โดยมีองคาร กัลยาณพงศ์ เป็นผู้ช่วย, องคาร กัลยาณพงศ์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๕๒๖

๑๕. เสวต เทคนธรอม, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๒ มกราคม พ.ศ.๒๕๒๖

๑๖. อภรณ์ ณ สงขลา, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ.๒๕๒๖

๑๗. รายงานหน้าที่ ประมาณงานและคุณภาพของตำแหน่งของนายเพื่อ หริพิทักษ์ อาจารย์เอกในคณะจิตรกรรม ประติมากรรม และภาพพิมพ์